

WOJCIECH CHUDZIAK

**Osadnictwo grodowe na Kujawach i ziemi chełmińskiej w okresie
wczesnego średniowiecza w świetle tradycji miejsca centralnego**

**Stronghold settlement in Kuyavia and Chelmno Land
in the Early Middle Ages in the light of the central place tradition**

Zarys treści. Głównym zagadnieniem podjętym w niniejszym przyczynku jest problem występowania w krajobrazie przyrodniczo-kulturowym Kujaw i strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu określonych miejsc, które w dłuższej perspektywie czasowej nabrały szczególnego znaczenia, stając się ogniwem struktur tzw. osadnictwa grodowego. Jako wyodrębnione w przestrzeni punkty terenowe, w zależności od zmieniających się uwarunkowań społeczno-politycznych i gospodarczych, pełniły one różne funkcje nie tylko związane z obronnością. W artykule poruszono kwestię ich kontynuacji/dyskontynuacji, a ponadto problem „długiego” trwania wskazującego na tradycję miejsca centralnego. Opiswane zjawisko przedstawiono w ramach czterech przedziałów czasowych, obejmujących zarówno czasy plemienne (VII–X wiek), jak i państwowe (X–XIII wiek).

Słowa kluczowe: grody, osadnictwo, chronologia, funkcje, problem kontynuacji, dyskontynuacji, Kujawy, ziemia chełmińska, ziemia dobrzyńska, wczesne średniowiecze.

Jednym z głównych problemów badawczych przyciągających uwagę mediewistów, zarówno historyków, jak i archeologów, jest zagadnienie tzw. osadnictwa grodowego. Pojęcie to, wprawdzie mało ścisłe, ale powszechnie przyjęte w polskiej literaturze przedmiotu i utrwalone głównie dzięki kompendialnej pracy Władysława Kowalenki, dotyczącej obszarów Wielkopolski, stanowi desygnat wszelkich zjawisk przestrzennych związanych z funkcjonowaniem grodów¹.

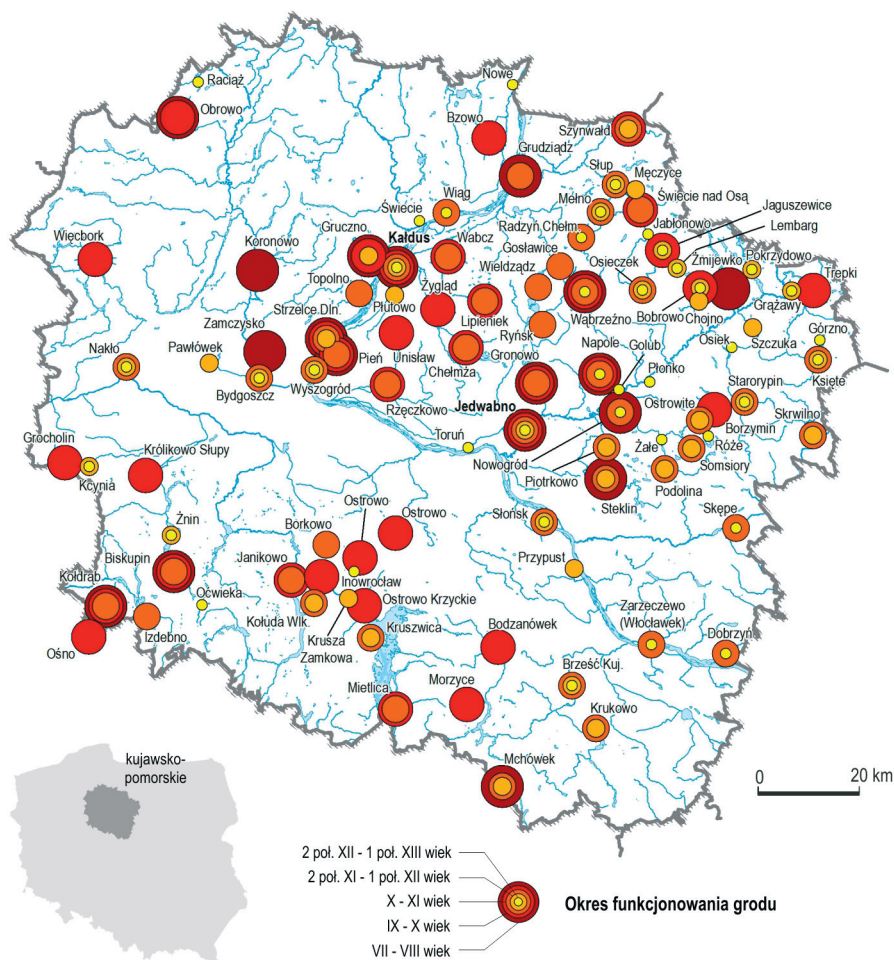
¹ Początek badań nad tym zagadnieniem sięga jeszcze XIX wieku, choć kamieniem milowym w rozwoju studiów poświęconych tej tematyce była praca ks. Władysława Łęgi, dotycząca Pomorza

Wyniki dotychczasowych badań nad tym zagadnieniem wskazują, że ich rola w społeczeństwach wczesnośredniowiecznej Europy była bardzo zróżnicowana i zmienna. Oprócz funkcji obronnych, wynikających *ex definitione*, ich znaczenie przejawiało się w różnych sferach działalności człowieka, włączając w to funkcje społeczno-gospodarcze, polityczne i symboliczno-religijne. Funkcje te nie musiały być zawsze rozłączne, wręcz przeciwnie, często nakładały się na siebie, podlegając różnym modyfikacjom wraz z zachodzącymi przeobrażeniami społeczno-politycznymi. Wiele przykładów stosunkowo dobrze rozpoznanych grodzisk, będących ich relikdami, przekonuje, że mamy do czynienia z wieloma wariantami funkcjonalnymi tych obiektów. Zresztą przyczyny powstawania grodów były różne, stąd dawno nieaktualny jest prosty model interpretacji ich linii rozwojowej od grodów plemiennych, poprzez książęce do grodków rycerskich (Brather 2006, s. 40–57; Moździoch 2014, s. 8).

Jednym z głównych aspektów badawczych poruszanych w kontekście funkcji grodów jest ich miejsce w przestrzeni osadniczej, zarówno lokalnej, jak i ponadlokalnej. Ze względu na przypisywane im „nadzwyczajne” treści społeczne, wyjątkową pozycję w hierarchii struktur osadniczych i wynikającą z tego dominację w krajobrazie przyrodniczo-kulturowym, uzasadnione jest stosowanie dla ich określenia pojęcia „ośrodki centralne” (na ten temat por. ostatnio Siemianowska 2014). Bardzo użyteczna jest w tym przypadku klasyczna koncepcja niemieckiego geografa Waltera Christallera z 1933 roku, twórcy Central Place Theory, który uważał, że „ośrodek centralny wraz z obszarem otaczającym tworzą pewną funkcjonalną całość, gdzie pierwszy z wymienionych charakteryzuje się nadwyżką znaczenia, zaś drugi jego deficytem” (Siemianowska 2014, s. 28). Wspomniany badacz stworzył – jak wiadomo – model centrum z zapleczem funkcjonującym w układzie komunikacyjnym, który przez wiele lat dominował w studiach osadniczych i był z powodzeniem stosowany dla miast średniowiecznych, stanowiących dobry przykład zhierarchizowanego układu centralnego. W modelu tym podkreślono znaczenie funkcji centralnych w wytworzeniu się więzi gospodarczych, społecznych i kulturowych między ośrodkiem centralnym a jego zapleczem, przy czym najważniejszy w kreacji centrum był czynnik polityczny warunkujący wszystkie pozostałe funkcje, wtórne do funkcji politycznej. Model ten zaadaptowany został na gruncie polskiej archeologii wczesnego średniowiecza przez Sławomira Moździocha, zwłaszcza w odniesieniu do osadnictwa grodowego

---

(Łęga 1930), w której uwzględniono tereny Pomorza Nadwiślańskiego z ziemią chełmińską włącznie oraz rozprawa W. Kowalenki, poświęcona grodom wielkopolskim (Kowalenko 1938). Wprawdzie obaj bazowali na wcześniejszych osiągnięciach badaczy niemieckich (m.in. Behla 1888; Schumacher 1924), to jednak wartość naukową tych syntetycznych ujęć, zwłaszcza w warstwie faktograficznej, ocenić należy z perspektywy minionego czasu bardzo wysoko. Z późniejszych prac warto wymienić: dla Kujaw – Hensel 1950; 1953; 195; Hensel, Kurnatowska 1972; 1980; 1987; Hensel, Kurnatowska, Łosińska 1995; Kara 2007; por. również Danielewski 2014; dla ziemi chełmińskiej – *Wczesnośredniowieczne grodziska* 1994; Chudziak 1996; dla ziemi dobrzyńskiej – Kajzer, Horonziak 1995; dla ziemi świeckiej – Wilke 1998.

Ryc. 1. Poglądowa mapa występowania wczesnośredniowiecznych ośrodków osadniczych w woj. kujawsko-pomorskim (rys. M. Sobiech)

Fig. 1. General map presenting the occurrence of early medieval settlement centres in Kuyavian-Pomeranian Voivodeship (drawing by M. Sobiech)

państwa piastowskiego na etapie kształtowania się organizacji kasztelańskiej (Moździoch 1982). Jedną z głównych cech tego rodzaju organizacji była zasada administracyjna, wytworzona jeszcze w X stuleciu na etapie wczesnego państwa, polegająca na tworzeniu terytoriów administracyjnych z centrum władzy w postaci ośrodka centralnego. Oprócz niej obecna była również zasada komunikacyjna łącząca poszczególne układy centralne ze sobą, które niejednokrotnie przybierały postać liniową. Centra bynajmniej nie musiały mieć lokalizacji dosłownie centralnej, stąd szczególną uwagę zwracają pograniczne ośrodki bramne spinające różne obszary, pozostające w sieci powiązań dalekosiężnych (*gateway cities*; Burghardt 1971)

oraz ośrodki przystankowe tzw. break in transportation (theory), związane z koniecznością istnienia przerwy w trakcie transferu dóbr (Cooley 1896).

Modele te – adekwatne dla późniejszych faz wczesnego średniowiecza, charakteryzujących się przewagą czynników politycznych i/lub ekonomicznych – trudno byłoby jednak zastosować do czasów przedpaństwowych, tzw. plemiennych, gdzie dominowały raczej społeczności tradycyjne ze światopoglądem zdominowanym – jak zakładamy – głównie przez motywacje pozaekonomiczne. Nie wiemy jednak czy względy mityczno-magiczne miały podstawowe znaczenie w kreowaniu przestrzeni osadniczej i prymat nad myśleniem racjonalnym, uwarunkowanym względami politycznymi czy ekonomicznymi. Uzasadniony wydaje się być pogląd, że każda społeczność tradycyjna potrzebowała zaznaczenia w otaczającej ją przestrzeni centrum swojego zmitologizowanego świata, co odgrywało kluczową rolę w podtrzymaniu ówczesnego ładu społecznego (Dalewski 1996; Banaszkiewicz 1986). Ta kreacja z kolei ściśle powiązana była, jak się wydaje, z waloryzacją krajobrazu przyrodniczo-kulturowego, a w szczególności z „wynajdowaniem/przejmowaniem” istniejących w otoczeniu miejsc, z reguły stanowiących dominantę w lokalnej przestrzeni osadniczej. Niewykluczone, że należałoby je uznać za fizjograficzną kreację mitów, tak jak widzą ten problem antropolodzy kulturowi w przypadku tzw. świętych gór czy wysp – miejsc wyodrębnionych, najczęściej wyeksponowanych, również z natury obronnych, częstokroć stających się z czasem miejscem podlegającym antropopresji w postaci różnych form delimitacji przestrzeni i rozmaitych sposobów ich użytkowania (Kowalik 2005). Właśnie one, ze względu na niejednoznaczność morfogenezy, sprawiają badaczom największe problemy interpretacyjne, które próbują rozwiązać poprzez zastosowanie w ich przypadku terminu *quasi*-gród. W tym kontekście warto nawiązać do toczącej się od lat w archeologii polskiej dyskusji dotyczącej stosowania pojęcia „gród” w odniesieniu do miejsc sztucznie grodzonych (Urbańczyk 2008, s. 115). Jego źródłosłów wskazuje, że jest adekwatne do wszystkich wydzielonych w ten sposób w przestrzeni miejsc, niezależnie od przyczyn powstania rozmaitych form ich delimitacji i związanych z nimi różnych treści społeczno-kulturowych. Termin ten nie jest natomiast odpowiedni dla określenia miejsc wyżej opisanych – wyeksponowanych, z natury obronnych i waloryzowanych przez lokalne lub ponadlokalne społeczności w kategoriach centralnych².

² Ze względu na różnicowanie formalne i chronologiczne – a co za tym idzie funkcjonalne – pozostałości grodów już dawno archeolodzy zorientowali się, że mają do czynienia z bardzo złożoną wewnątrznie grupą stanowisk archeologicznych, obejmujących również takie, które nie mieszczą się do końca w klasycznej definicji „grodziska”. Znalazło to swój wyraz w częstym stosowaniu określenia „domniemanie grodzisko” oraz we wprowadzeniu niewiele mówiącego terminu „*quasi*-gród”, dotyczącego już nie tyle reliktyw przestrzeni kulturowej, co bytu z opisywanej minionej rzeczywistości. Chyba jasne jest, że nadrzędnym kryterium identyfikującym grodzisko powinna być obecność elementów sztucznej delimitacji przestrzeni, a aspekt funkcjonalny ma tu znaczenie wtórne, związane ze zmieniającym się przeznaczeniem miejsc centralnych, wygrodzonych w krajobrazie przyrodniczo-kulturowym.

W dyskusję tę wpisuje się interpretacja Przemysława Urbańczyka dotycząca rozwoju grodów zachodniosłowiańskich. Wyróżnił on cztery ich etapy, przy-
porządkowując je z kolei różnym formom organizacji społeczno-politycznej,
właściwym w kolejności dla *homo symbolicus*, *homo competitor*, *homo politicus*
i *homo economicus* (Urbańczyk 2008). Abstrahując od kwestii schematyczności
tych określeń trzeba przyznać, że w polskiej literaturze jest to jedna z nielicznych
prób uporządkowania rozwoju wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego,
uwzględniających aspekt społeczno-funkcjonalny. Odpowiadać one miałyby
a) *quasi*-grodem z VII–VIII wieku; b) grodom wodzowskim z IX–X wieku;
c) grodom państwowym z X–XI wieku; d) grodom kasztelańskim z XII–XIII
wieku. Siłą rzeczy jest to ujęcie zgeneralizowane, nie uwzględniające wszystkich
wariantów funkcjonalnych i formalnych, jakie przypisać można wczesnośrednio-
wiecznym grodom znanym z terenu Polski, nie wspominając już o ewidentnej ich
regionalizacji.

Dotychczasowe studia nad miejscami centralnymi, stanowiącymi główne
ogniwa struktur osadniczych na obszarze Słowiańszczyzny Zachodniej wska-
zują, że niezależnie od uwarunkowań fizjograficznych i społeczno-kulturowych,
różnych czynników ich kreacji, tworzyły one określone układy przestrzenne
o cechach homogenicznych lub w różnym stopniu zhierarchizowanych. Były
to układy dynamiczne, podlegające ciągłym zmianom. Z tej perspektywy intere-
sujący wydaje się być problem kontynuacji lub dyskontynuacji określonych miejsc
centralnych. Na uwagę zasługuje zarówno kwestia ich trwania i ciągłości, jak
i przyczyny ich porzucenia i translokacji. Problem tradycji miejsca wielokrotnie
był przedmiotem studiów prowadzonych na gruncie archeologii, również wcze-
snego średniowiecza. Często pojawiające się w nich zagadnienia dotyczą osiedli
wielofazowych, ciągłości osadniczej czy etapowości budowy grodów, rzadziej
stawiane są natomiast pytania o przyczyny zjawiska „długiego” ich trwania.
Co takiego sprawiało, że niektóre miejsca, bardziej niż inne, cieszyły się wyjąt-
kowym zainteresowaniem lokalnej i ponadlokalnej społeczności i następujących
po sobie kolejnych generacji, mimo zmieniających się zasadniczo uwarunkowań
społeczno-kulturowych? Czy chodziło o miejsca szczególnie nacechowane
elementem *genius loci*, stanowiącym czynnik samoidentyfikacji społeczności,
poczucia tożsamości i wspólnoty terytorialnej? Czy jednak bardziej pragmatyczne
względy – polityczne, komunikacyjne, ekonomiczne itd. – decydowały o tym, że
pewne miejsca stawały się w krajobrazie przyrodniczo-kulturowym centrami życia
lokalnej społeczności, nieraz „przekazywanymi” z pokolenia na pokolenie, które,
z uwagi na znaczenie, izolowano w otoczeniu poprzez wprowadzanie różnych form
delimitacji terenu (zazwyczaj wałów ale również fos, rowów itp.). Co decydowało
o wyborze takich miejsc? Jakie kryteria decyzji lokalizacyjnych – używając
współczesnego pojęcia – można uznać za determinantę ich powstania? Czy były
to względy fizjograficzne związane z naturalną obronnością danego miejsca, czy

może inne, dostępne naszemu poznaniu jedynie przez pryzmat całego kontekstu społeczno-kulturowego, zarówno lokalnego, jak i ponadlokalnego. Próba odpowiedzi na te pytania wymaga pogłębionych studiów osadniczych, uwzględniających wszystkie aspekty ich funkcjonowania. Dotychczasowe badania archeologiczne pokazują, że losy poszczególnych obiektów obronnych, zmaturalizowane w ich pozostałościach, były o wiele bardziej skomplikowane niż przewidują to najbardziej wyrafinowane klasyfikacje. Wynika z nich również, że można pokusić się w przypadku niektórych regionów Słowiańszczyzny Zachodniej o stworzenie zgeneralizowanego obrazu występowania grodów, uwzględniającego czynniki ich rozwoju w dłuższej perspektywie czasowej.

Problem kontynuacji/dyskontynuacji wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego można prześledzić na podstawie wyników analizy ośrodków centralnych Kujaw i strefy chełmińsko-dobrzyńskiej. Ze względu na geopolityczne położenie, obejmujące pogranicze kilku stref kulturowych, obszar ten stanowi instruktywny punkt odniesienia w studiach osadniczych dotyczących funkcjonalnej analizy zjawisk przestrzennych zachodzących na obszarze Słowiańszczyzny Zachodniej. Na uwagę zasługuje zwłaszcza możliwość przeprowadzenia analiz porównawczych pomiędzy regionami położonymi po obu stronach Wisły, jak i Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, charakteryzującymi się różnymi uwarunkowaniami środowiskowymi – zarówno przyrodniczymi, jak i kulturowymi. Jak zatem przedstawia się kwestia ciągłości punktów osadniczych, pełniących w krajobrazie tego terytorium funkcje centralne? Kwestię tę prześledzić można w pięciu etapach ich rozwoju, odpowiadających przyjętym w literaturze przedmiotu schematom periodyzacji rozwoju wytwórczości ceramicznej, oddzielnym dla Kujaw (Jażdżewski 1956; Hensel, Kurnatowska 1972; Dzieduszycki 1982; Kara 2009) i strefy chełmińsko-dobrzyńskiej (Chudziak 1990; Poliński 1996; Bojarski 2012; Weinkauff 2015; 2016).

Faza I. W krajobrazie przyrodniczo-kulturowym opisywanego obszaru można wyróżnić co najmniej 18 miejsc, które należałoby interpretować jako centra wspólnot terytorialnych, zamieszkujących ten teren w okresie od 2. połowy VII do 1. połowy IX wieku. Wśród nich znajdują się zaledwie cztery pewne grodziska, których chronologię można byłoby ewentualnie odnieść do schyłku tego okresu (2. połowy VIII i 1. połowy IX wieku). Jak dotąd brakuje analiz dendrochronologicznych, aby szczegółowo określić okres funkcjonowania tych grodów (Gronowo, Mchówek, Koronowo, Żmijewko), co wobec kontrowersji dotyczących problemu datowania najstarszych warowni zachodniosłowiańskich, nakazuje daleko idącą ostrożność w interpretacji momentu ich powstania. Podstawą datowania jest mało precyzyjna metoda porównawczo-typologiczna naczyń ceramicznych i seria datowań radiowęglowych, wskazująca na ich co najmniej VIII-wieczną genezę. Kolejne dwa punkty terenowe to domniemane grodzisko w Zamczysku oraz Góra św. Jana w Grucznie. W pierwszym przypadku mamy do czynienia ze „stożkowatą”

ekspozycją terenową, której szczyt kryjący pozostałości wału grodu kultury łużyckiej, obwiedziony został w VII–VIII wieku rowem (Dulinicz 2001, s. 253). Na pobliskiej osadzie zalegały liczne jamy z VII–VIII wieku oraz grób ciałopalny z tego samego horyzontu osadniczego. W przypadku Góry św. Jana w Grucznie również stwierdzono istnienie rowu, tym razem występującego tylko z jednej strony tego wyniesienia oraz pojedyncze obiekty osadnicze odsłonięte zarówno na kulminacji terenowej, jak i na tzw. osadzie podgrodowej (Chudziak 1996; Bojarski 1995)³. Pozostałe punkty osadnicze, to grodziska z okresu późniejszego (np. Steklin, Napole, Grudziądz, Pień, Nowogród), które stanowiły naturalne wyniesienia terenowe, przy których odkryto ślady intensywnego użytkowania w postaci warstw kulturowych lub jam osadniczych datowanych na wspomniany okres. Rozlokowane one były dość regularnie w strefie nadwiślańskiej i dorzeczu dolnej Drwęcy. Instruktywnym przykładem jest tu Góra św. Wawrzyńca w Kałdusie, gdzie z dwóch stron tego wyniesienia będącego w znacznej mierze reliktem wału grodu kultury łużyckiej, wystąpiły liczne jamy osadnicze datowane radiowęglowo na VII–VIII wiek (Weinkauff 2015; 2016). Warto dodać, że w obrębie tego grodziska odkryto również intensywne nawarstwienia łączone z ludnością kultur pucharów lejkowatych, pomorskiej i oksywskiej, co czyni to miejsce wyjątkowym na mapie osadnictwa ziemi chełmińskiej. Jak dotąd, nie potwierdzono natomiast świadectw istnienia w tym miejscu sztucznych form delimitacji przestrzeni z najstarszych faz wczesnego średniowiecza, choć sama Góra, wyeksponowana około kilkunastu metrów ponad poziom terenu, mogła pełnić taką funkcję. Podobne następstwo chronologiczno-kulturowe stwierdzono na grodziskach w Nowogrodzie i Grudziądzu, gdzie na reliktach grodu kultury łużyckiej występowały pojedyncze obiekty osadnicze z VII–VIII wieku. Odosobnionym w strefie pałucko-kujawskiej przykładem takiego następstwa czasowego jest wymagające weryfikacji grodzisko na półwyspie Jeziora Biskupińskiego, którego chronologię dawniej odnoszono nawet do VI wieku, a ostatnio na koniec VIII wieku (Piotrowski 1995; Kara 2009, s. 139). W tym przypadku na poziom osadniczy z wczesnej epoki żelaza nałożyły się nawarstwienia zawierające przedmioty o charakterze luksusowym z okresu wędrowek ludów i początku wczesnego średniowiecza, co Michał Kara łączy z horyzontem przedgrodowym tego miejsca i jego sakralnymi konotacjami.

Wszystkie te przykłady wskazują, że przypisywany temu okresowi *homo symbolicus* wielokrotnie nawiązywał w wyborze użytkowanych przez siebie punktów terenowych do przestrzeni historycznej, do „starych” centrów osadniczych wykreowanych co najmniej 1000 lat wcześniej. Pozostaje pytanie, czy to specyficzne uwarunkowania fizjograficzne prowokowały wspólnoty wczesnośredniowieczne do przypadkowego zajmowania miejsc użytkowanych przez ludność ze schyłku starożytności, czy też „pamięć historyczna” była w tym przypadku głównym

---

³ Podobne rowy o przebiegu koncentrycznym w stosunku do linii wałów odkryto na osadzie w Gronowie, jak również w Koronowie (Kowalewski 1997, s. 101–121).

czynnikiem warunkującym podejmowane decyzje lokalizacyjne. Nie jest to przecież wykluczone, biorąc pod uwagę chociażby fakt żywotności na tym terenie hydronimii staroeuropejskiej (np. Drwęca, Wda, Skrwa, Noteć). Mogła ona dotyczyć również zmitologizowanej wiedzy o lokalizacji dawnych centrów osadniczych.

Z analizy przestrzennej opisywanych miejsc centralnych wynika zasadnicza dysproporcja między liczbą takich punktów znaną z północno-wschodniej strefy opisywanego regionu i terenów leżących w strefie pałucko-kujawskiej. Jeżeli nie jest to efektem stanu rozpoznania terenowego obu regionów, to mielibyśmy do czynienia z przejawem regionalizacji tego obszaru charakteryzującego się w północnej części cechami znamionnymi dla strefy Sukov-Dziedzice, natomiast w południowej ewidentnymi wpływami kulturowymi strefy praskiej. Niezależnie od ich położenia geograficznego możemy je traktować jako punkty centralne miejscowych wspólnot terytorialnych, których znaczenie widzieć należałoby głównie w sferze ideologicznej, związanej z traktowaniem tych miejsc jako ważnego elementu tożsamości społecznej grupy i legitymizacji władzy realizowanej w ramach jeszcze egalitarnych struktur społecznych. Przekonują o tym również dalsze losy większości z tych punktów osadniczych, które w kolejnych stuleciach zostały ufortyfikowane i zaczęły pełnić różne strategiczne role w ramach społeczności już o wiele bardziej zhierarchizowanych.

Faza 2. Z następnego okresu, obejmującego 2. połowę IX i X wiek, pochodzi w sumie 39 rozpoznanych na opisywanym obszarze miejsc, spełniających przyjęte wcześniej kryteria centralności. Z perspektywy archeologicznej patrząc, są wśród nich zarówno grodziska pewne, jak i domniemane. Aż 27 punktów osadniczych to obiekty nowo wzniesione na tzw. surowym korzeniu, natomiast co najmniej 10 to takie, które funkcjonowały w miejscach już wcześniej użytkowanych przez lokalne społeczności wczesnośredniowieczne. Zakładamy, że są to zasadniczo pozostałości grodów pełniących zadania polityczno-administracyjne w ramach ustroju wodzowskiego. Niewykluczone jednak, że najmłodsze z nich związane są już z inwestycjami realizowanymi przez pierwszych Piastów. Podobnie jak wcześniejsze obiekty z tego obszaru są one datowane głównie na podstawie analiz radiowęglowych i materiału ceramicznego, w tym przypadku dominującego udziału naczyń typu Menkendorf. Problem ich synchronizacji nie jest jednak prosty, gdyż obiekty w strefie pałucko-kujawskiej datowane są w ramach fazy C–D₀ rozwoju garncarstwa Wielkopolski i Kujaw (2. połowa IX–początek 2. połowy X wieku) (Kara 2009), natomiast większość punktów znanych ze strefy chełmińsko-dobrzyńskiej odnoszonych jest zgodnie z chronologią lokalnej wytwórczości ceramicznej dopiero do 1. połowy X wieku lub nawet 2. połowy tego stulecia (3. ćwierć X wieku). Rozkład przestrzenny grodzisk pochodzących z tej fazy uznać należy za charakterystyczny, gdyż występują one głównie na ziemi chełmińskiej i na Kujawach, w przeciwieństwie do Pałuk i ziemi dobrzyńskiej,

gdzie potwierdzono jedynie odosobnione przypadki ich występowania. Miejscami wykazują one regularny układ (Równina Inowrocławska, Pojezierze Kujawskie, południowo-zachodnia część Pojezierza Chełmińskiego wraz z Pojezierzem Brodnickim), wygenerowany zapewne w wyniku miejscowego czynnika politycznego (*homo competitor*), nie wykluczone, że pozostającego w związku z zagrożeniem zewnętrznym. Wydaje się również, że niektóre grody pozostające w układzie liniowym wraz ze skarbami monet arabskich odzwierciedlają istnienie w tym okresie szlaków dalekosiężnych, prowadzących z Rusi i przecinających północną część opisywanego regionu. W świetle dotychczasowych badań nie wszystkie miejsca centralne były w tym okresie grodami *sensu stricte*. Instruktywnym przypadkiem może być ośrodek w Gronowie, ufortyfikowany w poprzednim okresie, później jedynie otoczony dookólnym rowem stanowiącym delimitację przestrzeni osady podgrodowej (Chudziak 1996). Należy jednak podkreślić, że ślady spalania wcześniejszego wału nie muszą jednocześnie wskazywać na utracenie funkcji obronnej tego miejsca, wpisującego się w regularny układ pochodzących z tego okresu centrów osadniczych na Pojezierzu Chełmińskim.

Wyniki analizy wielkości ośrodków osadniczych i ich lokalizacji potencjalnie wskazują na zróżnicowanie ich funkcji. Wszystkie warownie należy włączyć do grupy obiektów małych, nie przekraczających 0,25 ha powierzchni u podstawy. Jedynie dwa grodziska wydają się odstawać od tej normy. Szczególne miejsce wśród grodów kujawskich zajmował zapewne ośrodek osadniczy w Mietlicy, usytuowany na wschodnim brzegu Gopła. W literaturze przedmiotu przyjęto, że stanowił on domniemane czoło plemienia nadgoplańskiego (Dzieduszycki 2008, s. 402), niewykluczone, że obejmującego również tereny Równiny Inowrocławskiej i Pojezierza Kujawskiego, co mogłoby wskazywać na podporządkowanie warowni istniejących na tych obszarach. Funkcję centralną ponadregionalną mógł pełnić również ośrodek osadniczy w historycznym Chełmnie (Kałdus), gdzie, jak dotąd, nie stwierdzono śladów wałów pochodzących z tego okresu. Góra św. Wawrzyńca zamykała natomiast przestrzeń cypla, w obrębie którego odkryto ślady dwuczłonowego osiedla z zabudową mieszkalną typu półziemiankowego i konstrukcją kamienną zinterpretowaną jako miejsce kultu pogańskiego. W przypadku obu miejsc znamienne jest ich pograniczna lokalizacja i związek z głównymi arteriami komunikacyjnymi przecinającymi opisywany region – szlakiem wiślanym (Chełmno/Kałdus) i szlakiem notecko-goplańskim (Mietlica).

Faza 3. Kolejny horyzont czasowy funkcjonowania ośrodków osadniczych na opisywanym obszarze przypada na 2. połowę X (4. ćwierć) i 1. połowę XI wieku. W tym przypadku oprócz metody typologiczno-porównawczej, zastosowanej dla datowania naczyń ceramicznych (Kujawy: faza D1–D2 – wg Dzieduszycki 1982; Kałdus: fazy V–VI rozwoju wytwórczości ceramicznej – wg Chudziak 2003), możliwe było dla niektórych stanowisk wykorzystanie analiz dendrochronologicznych (Kruszwica – po 976 roku; Nakło – po 1002 roku, Bydgoszcz – po 1038 roku).

Ich wyniki przekonują, że nie jest to jednorodna grupa obiektów i można je, w ramach wspomnianego przedziału czasu, odnieść do różnych podetapów rozwoju osadnictwa grodowego. W sumie na okres ten datowanych jest około 50 grodów, w tym prawie 30 nowych warowni, gęsto występujących zwłaszcza na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej. Wiele grodów z poprzedniego okresu przestało zapewne istnieć (np. Gruczno, Obrowo, Bobrowo, Jaguszewice, Żygląd czy Unisław). Powszechnie przyjmuje się, że etap ten należy wiązać z ekspansją państwa piastowskiego, czego materialnym świadectwem ma być zniszczenie lub porzucenie wielu grodów o wcześniejszej metryce i budowa nowych warowni. Dotyczy to również trzech głównych punktów strategicznych tego regionu, które upatruje się w grupie tzw. *sedes regni principales* (Kruszwica, Włocławek/Zarzeczewo, Chełmno). W świetle dotychczasowych badań wydaje się jednak, że geneza każdego z nich jest odmienna. Nawiązanie wprost do funkcji centralnych okresu wcześniejszego widoczne jest jedynie w przypadku ośrodka chełmińskiego, który w tym okresie pełni już rolę nadrzędną w międzyrzeczu Wisły, Drwęcy i Osy (Kałdus). Natomiast w rejonie nadgoplańskim powstał zupełnie nowy ośrodek władzy – w Kruszwicy; stało się to kosztem marginalizacji znaczenia starego grodu w Mielnicy. Brak wcześniejszych tradycji plemiennych widoczny jest za to we Włocławku, dopiero od niedawna utożsamianym z grodziskiem w Zarzeczewie, leżącym po prawej stronie Wisły.

Układ przestrzenny osadnictwa grodowego z opisywanego okresu świadczy o zastosowanej tu zasadzie komunikacyjnej jako głównym czynnikiem powstania wielu grodów (Chudziak 1997). Ich liniowe rozplanowanie, zwłaszcza w kontekście występowania srebrnych skarbów, świadczyłoby o istnieniu w tym okresie kilku dalekosiężnych szlaków związanych z kierunkami aktywności politycznej władców piastowskich. Pierwszy z nich, wiodący z Gniezna przez ziemię chełmińską w kierunku Prus wyznaczały grody w Rzęczkowie, Chełmży, Wielądzu, Gawłowicach, Radzyniu, Mełnie, Słupie i Szywałdzie. Drugi prowadził z Kujaw przez ziemię dobrzyńską w kierunku Sasinii, a jego świadectwem jest liniowy układ grodów w Steklinie, Podolinie, Somsiorach, Ostrowitym, Starorypinie i Księtem. Z kontrolą szlaku wiślanego natomiast związane były zapewne nowe grody w Topolnie i Wiągu. W nawiązaniu do szlaków dalekosiężnych lokowano również dwuczłonowe grody w Bydgoszczy, Nakle i Chełmnie/Kałdusie, które z jednej strony otwierały nowe możliwości penetracji militarnej i gospodarczej obszarów pomorskich, z drugiej strony zabezpieczały granice państwa. Z kolei nowe ośrodki władzy w Kruszwicy i Włocławku zapewniały łączność Wielkopolski z Mazowszem i dalej wzdłuż szlaku wiślańsko-nadbużańskiego – z Rusią. Komunikacyjnej genezy tych grodów nie można jednak rzecz jasna widzieć w oderwaniu od czynnika politycznego (*homo politicus*), stymulującego zapewne działania inwestycyjne Piastów na terenach nowo przyłączonych do Regnum.

Znamienne jest również to, że aż 11 grodów zlokalizowanych zwłaszcza na ziemi chełmińskiej funkcjonowało w miejscach, gdzie już w najstarszej fazie wczesnego średniowiecza znajdowały się centra lokalnych wspólnot terytorialnych. Świadczyłyby to o tym, że w tworzeniu nowych ośrodków władzy administracyjnej ważnym elementem było również zajmowanie „starych” miejsc plemiennych, waloryzowanych zapewne przez lokalne społeczności w kategoriach mityczno-sakralnych (np. Kałdus, Gronowo, Jedwabno, Grudziądz, Pień).

Faza 4. Kolejny etap rozwoju ośrodków osadniczych łączyć należy z 2. połową XI i 1. połową XII wieku (Kujawy: faza E1 – wg Dzieduszycki 1982; Kałdus: faza VII–VIII rozwoju wytwórczości ceramicznej – wg Chudziak 2003). Na opisywanym obszarze funkcjonowało w tym czasie 48 warowni charakteryzujących się różnie rozwiniętym zapleczem osadniczym. Wyraźnie zaznacza się dla tego okresu dysproporcja między dużą liczbą ośrodków centralnych na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej a strefą pałucko-kujawską, gdzie stwierdzono jedynie kilka tego rodzaju punktów. Tylko pojedyncze obiekty nawiązują do miejsc o genezie związanej z początkiem wczesnego średniowiecza (m.in. Kałdus, Jedwabno, Steklin). Jedynie siedem grodów istniało w miejscach ufortyfikowanych już w IX–X wieku w związku z kształtowaniem się organizacji grodowej wspólnot terytorialnych w okresie plemiennym. Natomiast 28 obiektów warownych to kontynuacja inwestycji książęcych zbudowanych w okresie tzw. I państwa. Jedynie 10 grodów to obiekty nowo powstałe; na szczególną uwagę zasługuje wzniesiony na tzw. surowym korzeniu dwuczłonowy gród w Pawłótku, usytuowany na pograniczu pomorsko-polskim. Zbudowano go zapewne pod koniec lat 70. XI wieku z inicjatywy Bolesława Śmiałego. Obiekt ten funkcjonował jedynie do początku XII wieku, kiedy to, podobnie jak gród bydgoski, został zniszczony w trakcie walk Bolesława Krzywoustego o Pomorze (najmłodsze daty dendrochronologiczne na obu tych obiektach to 1102 rok). Ze względu na jego charakterystyczne położenie fizjograficzne, na styku zlewni Noteci (dorzecze Odry) i Brdy (dorzecze Wisły), „otwierające” drogę na Pomorze, należy go uznać za klasyczny przykład ośrodka bramnego typu *gateway cities*, stanowiącego również *breaking point in transportation*. Instruktywnym przykładem nowego grodu wzniesionego na tzw. surowym korzeniu jest również warownia w Żninie, znana z bulli gnieźnieńskiej z 1136 roku, która zastąpiła zapewne wcześniejszy gród o genezie plemiennej, zlokalizowany na półwyspie Jeziora Biskupińskiego. Nowe grody powstały także w północno-wschodniej części ziemi chełmińskiej, stanowiąc wzmocnienie pogranicza polsko-pruskiego (m.in. Chojno, Lembarg, Mędrzyce). Odosobniony w skali opisywanego regionu jest natomiast *casus* ośrodka grodowego w Mogilnie, gdzie w obrębie wzgórza zajętego przez zakon benedyktyński wzniesiono kościół i klasztor, a najbliższe jego zaplecze osadnicze stanowiło umocnione palisadą i zasiekami podgrodzie (tzw. falsyfikat mogileński z 1065/1148 roku). Symptomatyczne jest również dalsze umacnianie

limesu nadwiślańskiego (grody w Słońsku, Przypuszcie, Włocławku i Dobrzyniu) i północno-wschodniego pogranicza ziemi dobrzyńskiej (grody w Szczuce, Grążawach i Skrwilnie, po 1123 roku). Nadal funkcjonował również układ liniowy grodów na linii Słońsk – Księża z dwoma okręgami grodowymi wymienionymi w tzw. falsyfikacie mogileńskim (Steklin i Rypin). Wszystkie te fakty traktować należy jako efekt działań związanych z organizacją dzielnicy mazowieckiej. Na okres ten przypada również zniszczenie fortyfikacji grodu kruszwickiego, co powszechnie łączy się z walkami Władysława Hermana z synem Zbigniewem w 1096 roku i zakazem księżęcym odbudowy obwałowań (Dzieduszycki 2007, s. 411). W związku przyczynowo-skutkowym z tymi wydarzeniami był zapewne wzrost znaczenia ośrodka osadniczego w Inowrocławiu, którego człon grodowy nie został, jak dotąd, zlokalizowany.

Faza 5. Ostatni horyzont rozwoju ośrodków osadniczych obejmuje okres od 2. połowy XII do końca 1. ćwierć XIII wieku, mniej więcej do czasu przybycia zakonu krzyżackiego. Łączył się on z rozwojem organizacji kasztelańskiej, która liczyła 16 głównych jednostek terytorialnych z naczelnymi grodami charakteryzującymi się zwykle bogatym zapleczem osadniczym (Powierski 1973). Organizacja grodowo-kasztelańska była podstawowym ogniwem władzy sądowno-administracyjnej i militarnej. Przykładem takiego grodu jest warownia chełmińska (Kałdus), usytuowana na północ od Góry św. Wawrzyńca z rozległą osadą podgrodową i przylegającym doń cmentarzem, czy też gród w Świeciu nad Drwęcą (Grążawy) – fundacja książąt mazowieckich przekazana z czasem biskupom płockim (Grążawski 2014). Oprócz grodów głównych znanych jest z tego czasu 16 mniejszych warowni skupionych głównie w północnej części ziemi chełmińskiej i w północno-wschodniej części ziemi dobrzyńskiej, świadczących o dużej decentralizacji tego obszaru. Wśród nich domyślać się należy przede wszystkim włości rycerskich typu stróże (Pokrzydowo, Jabłonowo, Pokrzywno), choć część grodów mogła również dostać się w posiadanie Kościoła (np. Napole, Róże). Tylko pojedyncze ośrodki grodowe, głównie w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej, funkcjonowały w miejscach o tradycjach osadniczych sięgających początku wczesnego średniowiecza (np. Kałdus/Chełmno, Jedwabno, Napole i Grudziądz). Specyficzne na tym tle było Gruczno, gdzie w obrębie ruin grodu powstał jeden z największych na Pomorzu Nadwiślańskim ośrodek, biorąc pod uwagę liczbę grobów i cmentarzy. Aż 12 nowo powstałych warowni, głównie związanych z umacnianiem pogranicza polsko-pruskiego, zlokalizowano w miejscach wcześniej niezasiedlonych lub ewentualnie zajętych przez osady wiejskie (m.in. Jabłonowo, Pokrzydowo, Pokrzywno, Osiek). Takim grodem był obiekt w Toruniu, usytuowany na krawędzi terasy Wisły, w miejscu ujścia Strugi Toruńskiej, który został później przeobrażony w związku z zajęciem tego terenu przez zabudowania zamku krzyżackiego. Nie jest również wykluczone, że dopiero

w tym okresie powstał nowy gród we Włocławku u ujścia Zgłowiączki do Wisły, związany z translokacją tego ośrodka na lewobrzeże Wisły.

Podstawowe dane dotyczące chronologii i funkcji ośrodków centralnych, stanowiących osnowę struktur osadniczych rozwijających się w strefie pańucsko-kujawskiej i chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu mogą skłaniać do sformułowania co najmniej kilku wniosków.

1. Najstarsze, udokumentowane w źródłach archeologicznych miejsca centralne, związane z najstarszymi społecznościami wczesnośredniowiecznymi zamieszkującymi opisywany region, wykreowane zostały w 2. połowie VII i 1. połowie VIII wieku, przy czym wiele z nich nawiązuje swoją lokalizacją do miejsc użytkowanych u schyłku starożytności. W strefie chełmińsko-dobrzyńskiej były to zazwyczaj ekspozycje terenowe, przy których rozwijają się osady wiejskie typu otwartego, tworzące skupiska osadnicze lokalnych wspólnot terytorialnych. Wyjątkowo na tym tle prezentuje się nizinie położony półwysep Jeziora Biskupińskiego, z jedynym – jak dotąd – znanym w opisywanym regionie ośrodkiem osadniczym o takiej charakterystyce fizjograficznej. Geneza uwzględnionych tu miejsc centralnych związana była zapewne z ich symboliczno-religijną waloryzacją (czynnik symboliczno-sakralny).

2. Wyekspozowane w krajobrazie przyrodniczo-kulturowym punkty z czasem zostały w różnym stopniu ufortyfikowane, przy czym początek tego zjawiska lepiej udokumentowany został dopiero dla 2. połowy VIII i 1. połowy IX wieku (Gronowo, Mchówek). Nabrało ono na sile w 2. połowie IX i X wieku, kiedy to określone regiony objęto systemem względnie regularnie rozmieszczonych grodów, odzwierciedlających proces hierarchizacji społecznej oraz zjawisko zagrożenia zewnętrznego. Ze względu na lokalizację i skalę założenia dwa punkty osadnicze, tj. ośrodki w Mietlicy i Kałdusie, o początkach sięgających VII–VIII wieku, należałoby uznać za ponadregionalne centra długiego „trwania” (czynnik symboliczno-polityczny).

3. W 4. ćwierci X i w 1. połowie XI wieku, zapewne w związku z ekspansją Piastów, początkowo na Kujawy, następnie w kierunku Pomorza Wschodniego, ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej, doszło do zmiany dotychczasowej struktury przestrzennej grodów. Główne centra osadnicze o znaczeniu ponadlokalnym, w różnym stopniu nawiązujące do starszych tradycji osadniczych, powstały wówczas w Kruszwicy, Chełmnie (Kałdus) i Włocławku (Zarzeczewo). Część „starych” miejsc o tradycji plemiennej zostało porzuconych, część „nowych” założono na tzw. surowym korzeniu, co udokumentowano zwłaszcza na prawobrzeżu Wisły, gdzie zastosowano zasadę komunikacyjną w ich rozlokowaniu. Niektóre nowe grody, powstałe wzdłuż Wisły oraz zapewne na linii Osy i Lutryny, świadczą również o zastosowaniu zasady, demarkacyjnej uwarunkowanej względami zarówno politycznymi, jak i komunikacyjnymi (czynnik polityczno-administracyjny).

4. W 2. połowie XI i 1. połowie XII wieku nastąpiło przeorganizowanie struktur przestrzennych osadnictwa, powstały nowe ośrodki grodowe, które koncentrowały się na terenie ziemi dobrzyńskiej i chełmińskiej. Zjawisko to przybrało na sile w 2. połowie XII i 1. ćwierci XIII wieku, co zapewne było efektem zagrożenia zewnętrznego (Prusy), częściowo związanej z tym decentralizacji władzy i przełamaniem regale grodowego, skutkującego możliwością funkcjonowania warowni możnowładczych i kościelnych. W tym okresie ustabilizowała się również sieć grodów kasztelańskich, uwarunkowana względami ekonomiczno-politycznymi. Tylko niewielka ich część nawiązywała do ośrodków osadniczych ze starszych faz wczesnego średniowiecza, jak i do grodów powstałych w ramach tzw. I państwa. Wskazuje to na zanik w tym czasie tradycji użytkowania miejsc centralnych związanych z początkowym okresem kształtowania się wczesnośredniowiecznych wspólnot terytorialnych na tym obszarze i podporządkowania ich lokalizacji, zwłaszcza na terenach pogranicza polsko-pruskiego, względem *strictae* militarnym (czynniki administracyjno-fiskalny i militarny).

Literatura

Banaszkiewicz J.

- 1986 *Jakość porządku przestrzennego, społecznego i tradycji początków ludu. Uwagi o urzędzeniu wspólnoty plemiennie-państwowej u Słowian*, Przegląd Historyczny, t. 77, nr 3, s. 445–466.

Bojarski J.

- 2012 *Wczesnośredniowieczny mikroregion osadniczy w Napolu na ziemi chełmińskiej. Wytwórczość garncarska jako źródło poznania lokalnych procesów osadniczych*, Toruń.

Brather S.

- 2006 *Zwischen Fluchtburg und Herrensitz. Sozialgeschichtliche Interpretationen früh- und hochmittelalterlicher Burgwälle in Ostmitteleuropa*, Archaeologia Baltica, t. 6, s. 40–57.

Burghardt A. F.

- 1971 *Hypothesis about gateway cities*, Annals of the Association of American Geographers, t. 61, s. 269–285.

Christaller W.

- 1933 *Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Vorbereitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Jena.

Chudziak W.

- 1996 *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII–XI wiek)*, Toruń.
- 2003 *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim, Mons Sancti Laurentii*, t. 1, Toruń.

- Cooley Ch. H.
1896 *The theory of transportation*, Publications of the American Economic Association, t. 9, s. 13–148.
- Dalewski Z.
1996 *Władza, przestrzeń, ceremonia. Miejsce i uroczystość inauguracji władcy w Polsce średniowiecznej do końca XIV w.*, Warszawa.
- Danielewski M.
2009 *Grody pogranicza kujawsko-wielkopolskiego od połowy X do końca XIII wieku*, [w:] *Z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego. Zbiór studiów*, t. 2, red. D. Karczewski, Strzelno, s. 9–51.
- Dulinicz M.
2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa.
- Dzieduszycki W.
1982 *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2. połowy X w. do połowy XIV w.*, Wrocław.
2008 *Kruszwica – piastowska domena nad Gopłem*, [w:] *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobusiewicz, Poznań, s. 397–427.
- Grążawski K.
2005 *Kasztelania świecka i michałowska. Studia nad kształtowaniem się struktur państwa piastowskiego na pograniczu polsko-pruskim*, Włocławek.
2014 *Funkcje militarne grodów monarchii wczesnopiastowskiej na północnych rubieżach państwa*, [w:] *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch, Wrocław–Głogów, s. 61–72.
- Hensel W.
1950 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań.
1953 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 2, Poznań.
1959 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 3, Warszawa.
- Hensel W., Kurnatowska Z.
1972 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4, Wrocław.
1980 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 5, Wrocław.
1987 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 6, Wrocław.
- Hensel W., Kurnatowska Z., Łosińska A.
1995 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7, Poznań.

Jazdźewski K.

- 1956 *Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy*, Materiały Wczesnośredniowieczne, t. 4, s. 109–148.

Kara M.

- 2009 *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań.

Kajzer L., Horonziak A.

- 1995 *Budownictwo obronne ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek.

Kowalenko W.

- 1938 *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań.

Kowalewski J.

- 1997 *Rola rowów we wczesnośredniowiecznych osadach z rejonu Pojezierza Chełmińsko-Dobrzyńskiego*, Archaeologia Historica Polona, t. 6, s. 101–121.

Kowalik A.

- 2005 *Kosmologia dawnych Słowian. Prelegomena do teologii politycznej dawnych Słowian*, Kraków.

Moździoch S.

- 1990 *Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku. Studium archeologiczne*, Wrocław.

- 2014 *Wstęp*, [w:] *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch, Wrocław–Głogów, s. 7–14.

Piotrowski W.

- 1995 *Biskupiński mikroregion osadniczy we wczesnym i późnym średniowieczu*, [w:] *Zarys zmian środowiska geograficznego okolic Biskupina pod wpływem czynników naturalnych i antropogenicznych w późnym glacie i holocenie*, red. W. Niewiarowski, Toruń, s. 97–113.

Powierski J.

- 1973 *Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, seria C, nr 13, Prace Komisji Historii 9, s. 3–86.

Siemianowska E.

- 2014 *O zastosowaniu niektórych modeli teoretycznych w badaniach nad ośrodkami miejskimi w średniowieczu*, Archaeologia Historica Polona, t. 22, s. 27–54.

Urbańczyk P.

- 2008 *Trudne początki Polski*, Warszawa.

- 2014 *Archeologia grodzisk w badaniach wczesnych państw Europy Środkowej*, [w:] *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch, Wrocław–Głogów, s. 27–36.

Wczesnośredniowieczne grodziska

- 1994 *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog grodzisk*, red. J. Chudziakowa, Toruń.

Weinkauf M.

2015 *Naczynia ceramiczne jako źródło poznania procesów osadniczych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej na początku wczesnego średniowiecza (VII–IX w.)*, t. 1, Toruń.

2016 *Naczynia ceramiczne jako źródło poznania procesów osadniczych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej na początku wczesnego średniowiecza (VII–IX w.)*, t. 2, Toruń.

Wilke G.

1998 *Die frühgeschichte Burgen in der Krajna und die Entwicklung der Burgbezirke zwischen Gwda (Kuddow) und Wisła (Weischel)*, [w:] *Frühmittelalterlichen Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Tagung Nitra vom 7. Bis 10. October 1996*, red. J. Henning, Bonn, s. 189–210.

STRONGHOLD SETTLEMENT IN KUYAVIA AND CHEŁMNO LAND IN THE EARLY MIDDLE AGES IN THE LIGHT OF THE CENTRAL PLACE TRADITION

Summary

Previous studies on central places of the Western Slavs clearly show that these centres, regardless of physiographic and socio-cultural conditions, various factors of their formation, created specific spatial arrangements of homogeneous characteristics or hierarchical to varying degree. They were dynamic systems, changing in time. From this perspective interesting seems to be the problem of continuation or discontinuation of specific places, the problem of their duration and continuity on the one hand, and their abandonment and translocation on the other. Continuity of the central place – as is known – we observe in the case of various archaeological sites, mainly burial grounds, as well as places referred to in the traditional archaeological and heritage protection terminology as strongholds. Due to their formal, chronological, and consequently functional diversity, the archaeologists realized long time ago that they were dealing with a very complex group of archaeological sites, including also some which do not match the classic definition of stronghold. This is reflected in frequent use of term ‘alleged stronghold’ and in the introduction of a vague term ‘quasi-stronghold’, concerning not the remains of cultural space, but an entity from a described bygone reality. It seems obvious that the principal criterion of stronghold determination should be presence of elements of an artificial space delimitation, while the functional aspect is of secondary importance, related to changing purpose of central places marked in natural and cultural landscape.

There can be distinguished four stages in strongholds development, assigned, in turn, to four degrees of development of Western Slavs socio-political organization, characteristic of *homo symbolicus*, *homo competitor*, *homo politicus* and *homo economicus* (Urbańczyk 2007). They correspond to a) *quasi*-strongholds from the 7th–8th century; b) chieftains’ strongholds from the 9th–10th century; c) state strongholds from the 10th–11th century; d) castellan strongholds from the 12th–13th century. Inevitably, this is a generalized approach, not taking into account all functional variants, which can be attributed to early medieval strongholds known from the Polish territory. All aforementioned stages of devel-

opment were recorded in Kuyavia and Chełmno Land. Many of them showed a multiphase nature and changing functions, which would confirm in many cases the tradition of use of these places associated with their particular valorization in natural and cultural landscape.